

ВИМОГИ прецедентної практики

Європейського суду з прав людини стосовно втручання в право особи на виїзд за кордон

Д. Ю. Папарига

заступник начальника відділу секретаріату
Урядового уповноваженого у справах
Європейського суду з прав людини

Стаття присвячена аналізу норм національного законодавства, якими обмежується право осіб на виїзд із держави, на відповідність вимогам прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: прецедентна практика, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, свобода пересування, пропорційність, вручення, автоматичне продовження, виїзд за кордон.

Стаття посвящена аналізу норм національного законодавства, котóryми обмежується право особи на виїзд за кордон, на відповідність вимогам практики Європейського суду з прав людини.

Ключевые слова: прецедентная практика, Конвенция о защите прав человека и основоположных свобод, Европейский суд по правам человека, свобода передвижения, пропорциональность, вручение, автоматическое продолжение, выезд за границу.

Subject of the article is devoted to analysis of the rules of the national legislations, which restricted the person's right to leave the country, in compliance with the case-law of

the European Court of Human Rights.

Keywords: *case-law, Convention of the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, freedom of movement, proportionality of the interference, automatically over, freedom to leave a country.*

Окреслюючи ідеологію розвитку людини в соціумі, неможливо уявити її існування, зокрема, без свободи переміщення, яка є невід'ємною частиною повноцінного становлення особистості. Зазначене чітко віддзеркалюється у частині першій Загального коментарю права на свободу пересування, прийнятого Комітетом з прав людини (§ 4 ст. 40 ICCPR 02.11.99), яка проголошує: «Свобода пересування є необхідною умовою вільного розвитку особистості...» [1, § 30].

Але, як це не дивно, свобода не може бути об'єктом чіткого визначення. На думку багатьох авторів статей на цю тему, чіткого поняття «свобода» не існує [2, с. 352], оскільки її ідентифікація можлива тільки при застосуванні яких-небудь обмежень щодо неї.

Оскільки людина найбільш сильно відчуває всю чарівність свободи тільки при застосуванні обмежень щодо неї, відповідно, варто приділити значну увагу аналізу заборон, які можуть застосовуватись до одного з найважливіших аспектів людського існування в правовому суспільстві – свободи пересування.

Необхідно відзначити, що як людина, яка зростає в умовах соціуму, не може бути особистістю, в повному розумінні цього слова, без свободи, так і норма права не може існувати без детального її розгляду, опрацювання та застосування.

Вказане чітко підтверджується більш ніж півсторічним досвідом використання збірника загальних правил, який отримав своє визнання у більшості країн Європи та має назву – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [3].

Варто зосередити увагу читача, що, окрім захисту прав, Конвенцією гарантується визначений перелік основоположних свобод, у тому числі свобода пересування.

Так, свобода пересування закріплюється ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції, яка встановлює:

1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, має право вільно пересуватися і вільно вибирати місце проживання в межах цієї території.

2. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включно зі своєю власною.

3. На здійснення цих прав не можуть бути встановлені жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної чи громадської безпеки, для підтримання публічного порядку, запобігання злочину, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

4. Права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдані суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Таким чином, положеннями Конвенції та її тлумачником – прецедентною практикою Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд або Суд), врегулюються питання щодо охорони права будь-якої особи на свободу пересування в межах території та права її залишати, що передбачає право виїзду до будь-якої країни, обраної особою, до якої їй дозволено в'їзд [4, § 68].

Однак, щоб не входити в хаші багаторічної та всеохоплюючої прецедентної практики Європейського суду, розглянемо умови для тимчасового обмеження у праві виїзду громадян України за кордон з урахуванням вимог вищевикладеної ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Насамперед, слід зазначити, що підстави такого тимчасового обмеження для виїзду з нашої держави, закріплені ст. 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [5] (далі – Закон), застосовуються або шляхом відмови у видачі паспорта, або заборони виїзду за кордон.

Стосовно положень ст. 6 Закону щодо тимчасової відмови у видачі паспорта необхідно зауважити, що спосіб, у який особі перешкоджається у використанні документа, що посвідчує особу, і який, якщо вона забажає, дозволить їй виїхати з країни, дорівнює втручанням в розумінні ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції [4, §§ 63,73; 6, § 62; 7].

Окрім цього, в рішенні від 21 грудня 2006 р. у справі «Bartik v. Russia» Європейським судом було зазначено: «Оскільки для закордонних подорожей необхідні належні документи, зокрема, паспорт, право на виїзд з країни має включати право на отримання необхідних документів для подорожі. Видання паспортів зазвичай є обов'язком країни, громадянство якої особа має.» [8, § 30].

Відповідно, право на отримання необхідних для виїзду документів виступає компонентом конвенційних гарантій свободи пересування.

Отже, з урахуванням вищезазначених критеріїв необхідно розглянути вичерпний перелік пунктів частини першої ст. 6 Закону, на підставі яких громадянинові може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта для виїзду за межі України, у світлі обмежень, встановлених пунктом третім ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Однак, перш ніж перейти до безпосереднього аналізу конкретних підстав обмеження, варто зазначити, що такого роду втручання у право особи на свободу пересування порушує ст. 2 Протоколу № 4, якщо тільки воно «не передбачене законом», не відповідає одній з законних цілей, викладених в пунктах 3 та 4 статті 2 Протоколу № 4, і якщо воно не є необхідним у демократичному суспільстві для досягнення однієї чи декількох визначених цілей [9, § 405; 10, § 39; 4, § 74].

Відповідно, розглянемо дев'ять підстав обмеження свободи пересування, передбачених пунктом першим ст. 6 Закону, які застосовуються якщо:

1) громадянин обізнаний з відомостями, які становлять державну таємницю, – до закінчення терміну, встановленого статтею 12 Закону.

Щодо зазначеного пункту Європейським судом у справі «Bartik v. Russia» було вперше розглянуто скаргу стосовно відмови у виїзді за кордон на підставі того, що особа мала доступ до державної таємниці. У цій справі Європейським судом вказується, що перевірка того, чи була необхідною в демократичному суспільстві застосована міра, включає доведення, що вжиті заходи мають виправдану мету та що обмеження прав, які захищаються, не перевищували рівня, необхідного для досягнення цієї мети. Іншими словами, згідно з цією вимогою, на яку загалом посилаються як на тест пропорційності, обмежувальні заходи мають бути належними для виконання їхньої захисної функції [8, § 46].

Більше того, Європейським судом у цій справі було зазначено, що національні органи не розглядали питань, чи залишалося необхідним для досягнення виправданої мети, якій воно слугувало, застосовуване до заявника (скаржника до Європейського суду) обмеження на виїзд за кордон у приватних справах та чи можна було застосувати менш суворий обмежувальний

захід. Окрім іншого, Європейський суд установив, що в зазначеній справі немає чіткого зв'язку між обмежувальним заходом, який застосовувався впродовж значного часу, та його захисною функцією [8, §§ 48, 49, 51].

Беручи до уваги, що перевірка необхідності й вимога пропорційності не була дотримана, оскільки людині перешкождали виїжджати з країни лише на підставі того, що вона має доступ до державної таємниці, Судом було зроблено висновок, що обмеження права заявника на виїзд із країни не були «необхідними в демократичному суспільстві» та, відповідно, що було порушення статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції [8, §§ 51, 52].

Таким чином, наявність лише того факту, що громадянин обізнаний з відомостями, які становлять державну таємницю, не є підставою для застосування обмеження на виїзд;

2) діють неврегульовані аліментні, договірні чи інші невиконані зобов'язання – до виконання зобов'язань, або розв'язання спору за погодженням сторін у передбачених законом випадках, або забезпечення зобов'язань заставою, якщо інше не передбачено міжнародним договором України.

У рішенні «*Riener v. Bulgaria*» від 23 травня 2006 р. [11, § 73] Європейським судом було звернуто увагу на позитивну практику, яка склалася у Хорватії та Нідерландах. Зокрема, заява на видачу паспорта може бути незадоволена, якщо існують обґрунтовані підозри вважати, що особа збирається уникнути виконання податкових зобов'язань.

Крім того, у справі «*Gochev v. Bulgaria*» [12] заявник скаржився на порушення свободи пересування у зв'язку з боргом, який не було «встановлено у судовому порядку». Заявник стверджував, що підставою для такої заборони слугував виконавчий лист, виданий на підставі простого векселя. З цього приводу Судом було закріпле-

но, що запровадження такої міри (заборони виїзду) слугувало гарантуванню інтересів кредиторів, тобто захисту прав інших осіб, що в принципі забезпечує законні цілі, проте потребує детального перегляду щодо «необхідності його застосування у демократичному суспільстві».

Проте запровадження зазначеного заходу повинно здійснюватись протягом не тривалого часу, з обов'язковим регулярним переглядом обґрунтованості підстав його запровадження, а також його має бути забезпечено судовим контролем. Отже, національний суд не може бути осторожним судового перегляду щодо застосування такої міри (див. *mutatis mutandis*, рішення «*Gochev v. Bulgaria*») [12, §§ 49, 50];

3) проти громадянина порушено кримінальну справу – до закінчення провадження у справі.

У згаданій вище справі «*Riener v. Bulgaria*» Європейським судом було проаналізовано прецедентне право Ірландії, відповідно до якого причиною застосування такого обмежувального заходу є те, що обвинувачений може вийти з-під юрисдикції держави з метою перешкодити відправленню правосуддя. Але право обвинуваченого на виїзд повинно балансуватись з правами позивача та відправленням ефективного правосуддя [11, §§ 79, 80].

Відповідно до практики Європейського суду щодо України (див. серед інших рішення у справі «Іванов проти України») [13, §§ 86-89], якщо особа підозрюється у кримінальному провадженні та до неї застосовано такий процесуальний захід, як підписка про невиїзд, відповідно, обмеження свободи пересування передбачене законом та має законну мету, викладену в п. 3 ст. 2 Протоколу № 4, зокрема, гарантувати її присутність на місці під час проведення розслідування, а також її присутність у судових слуханнях.

Але оцінка «необхідності в демократичному суспільстві» вимагає від Суду ви-

значити, чи було оскаржуване втручання «пропорційним законній переслідуній цілі» (див., *mutadis mutandis*, «*Kurgianou v. Serpus*») [14, §§ 170, 171]. Що стосується пропорційності втручання, Суд звертає особливу увагу на тривалість застосування заходу.

Так, Європейський суд у справі «Нікіфоренко проти України» [15, §§ 57, 59], де заявниця була підозрюваною в кримінальному провадженні, визнав, що застосування такого заходу було непропорційним та визнав порушення ст. 2 Протоколу № 4, оскільки лише його тривалість (більше 10 років) могла бути достатньою, щоб дійти до такого висновку. Крім цього, тривалість втручання здійснювалось в контексті обвинувачення у досить малозначному злочині.

Аналогічних висновків Європейський суд дійшов у справі «Іванов проти України» [13, §§ 94, 96], в якій було встановлено, що тривалість застосування обмеження протягом 10 років є непропорційною. Суд далі звернув увагу на факт тривалого втручання, що відбулось в контексті обвинувачення в скоєнні злочину середньої тяжкості, і закінчення строку давності обвинувачень проти заявника.

Однак, у справах «Антоненков та інші проти України» [16, §§ 59-67] та «Федоров і Федорова проти Росії» [17, §§ 32-47], у яких застосування такого заходу обмеження тривало протягом розгляду кримінальних справ, які тривали близько чотирьох років, Судом було вказано, що обмеження свободи пересування не було непропорційним.

Відповідно, застосування зазначеного обмеження є доцільним за умови, що воно є пропорційним меті, яка переслідується;

4) громадянин засуджений за вчинення злочину – до відбуття покарання або звільнення від покарання;

9) громадянин за вироком суду визнаний особливо небезпечним рецидивістом

чи перебуває під адміністративним наглядом міліції – до погашення (зняття) судимості чи припинення нагляду.

Щодо пунктів 4 та 9 статті 6 Закону прецедентною практикою Європейського суду зазначається, що такі категорії осіб піддаються легітимним та виправданим обмеженням щодо заборони на виїзд з країни засудження [18];

5) громадянин ухиляється від виконання зобов'язань, покладених на нього судовим рішенням, – до виконання зобов'язань;

8) щодо громадянина подано цивільний позов до суду – до закінчення провадження у справі.

У справі «*Riener v. Bulgaria*» [11] Європейським судом було зосереджено увагу на практиці застосування подібних обмежувальних заходів в Європейських державах. Зокрема, в Словаччині паспорт може бути відкликано або у його видачі відмовлено на запит суду чи податкового органу, у разі якщо особа ухиляється від виконання рішення, чи перешкоджає або буде намагатись перешкоджати виконанню рішення. У Польщі «невиконання зобов'язань, встановлених судом» може слугувати підставою для заборони на подорож за кордон тільки при наявності серйозного ризику того, що така подорож унеможливить виконання зобов'язань. У Норвегії боржник може бути заборонений виїзд з держави, якщо заходи, необхідні для виконання рішення суду чи конфіскації майна, не забезпечують достатнього їх захисту.

З урахуванням практики Європейських держав та обставин справи Європейським судом було сформульовано ряд принципів: обмеження не можуть застосовуватись виключно як фактичне покарання за неплатоспроможність; заборона не може бути використана у разі, якщо з урахуванням природи та обставин справи вона є непропорційною; заборона автоматично втрачає силу після трьох місяців з моменту запровадження.

Більше того, у справі «Gochev v Bulgaria» [12, § 52] Європейським судом було встановлено, що застосування заходу протягом тривалого часу не може бути виправдане лише тим, що відповідно до запитів виконавчої служби у боржника відсутні активи, які повною мірою можуть задовольнити потреби кредиторів.

Окрім цього, Європейським судом у низці справ щодо Італії, включаючи справу «Luordo v. Italy» [19, § 96], було зазначено, що вимога не залишати державу, застосована до заявника під час триваючої процедури банкрутства, була непропорційною у зв'язку з її тривалістю, навіть якщо не було відомо, чи хотів заявник залишити місце проживання та чи було йому відмовлено в дозволі на виїзд. Також у цій справі застосування заходу обмеження було визнано Європейським судом не виправданим, з огляду на те, що його тривалість була спричинена процедурою продажу майна та не залежала від поведінки заявника.

Отже, практикою Європейського суду встановлюється, що застосування таких обмежувальних заходів повинно здійснюватись за умови дотримання вищевикладених принципів та з урахуванням конкретних обставин справи;

7) громадянин підлягає призову на строкову військову службу – до вирішення питання про відстрочку від призову.

Відповідно до прецедентної практики Європейським судом при розгляді справ не ігноруються особливості армійського життя чи конкретних «зобов'язань» або «відповідальності», котрі покладаються на військовослужбовців [20]. Також конвенційні органи контролю у своїх попередніх документах указують, що дозволяється накладення обмежень, встановлених статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції, у зв'язку з виконанням особою військових обов'язків [21].

Окрім вищерозглянутого, варто проаналізувати частину четверту ст. 6 Закону,

відповідно до якої «Паспорт може бути тимчасово затримано чи вилучено у випадках, передбачених пунктами 1-9 частини першої цієї статті, або в разі використання паспорта для вчинення злочину, або виявлення у ньому підробки, а також у випадках припинення громадянства України. Тимчасове затримання або вилучення паспорта у таких випадках здійснюється судом, органами прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Державної прикордонної служби України, військовими комісаріатами та консульською службою України».

Стосовно обмеження громадянина у праві на вільне пересування, яке встановлюється адміністративними чи судовими органами, Європейським судом було закріплено, що застосування заборони адміністративним органом на відміну від судового не може само по собі становити порушення ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції. Однак, прийнята адміністративним органом заборона повинна підпадати під судовий контроль.

Масштаб судового контролю повинен дозволити суду прийняти до уваги всі фактори, в тому числі ті, які торкаються пропорційності застосованого заходу. З огляду на зазначене у цій справі Європейським судом було встановлено, що адміністративним органом не було враховано всю наявну інформацію, задля того, щоб встановити, що з урахуванням обставин справи, звуження права на свободу пересування було виправданим та пропорційним [12, § 49]. Більше того, оскільки зазначена справа виходила за межі юрисдикції судового органу, відповідно, судовий контроль не задовольняв вимог статті 2 Протоколу № 4 [12, § 54], внаслідок цього було констатовано порушення пункту 2 статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Таким чином, запровадження адміністративним органом обмежень щодо сво-

боди пересування повинно підпадати під сферу ефективного судового нагляду.

Також слід відзначити, що детальнішого розгляду потребують критерії щодо втручання у право особи на свободу пересування, встановлені частиною третьою ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Так, перш за все вартує уваги рішення «*Rieper v. Bulgaria*» [11], відповідно до якого обмежувальні заходи повинні відповідати принципу пропорційності; повинні бути доречними для виконання своєї захисної функції, повинні проявляти найменш обмежувальну міру із тих, які можуть досягти бажаного результату. Крім того, у цій же справі було встановлено, що заходи, які обмежують право на свободу пересування, повинні бути законними, тобто переслідувати одну із законних цілей, зазначених у пункті 3 статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції, та забезпечувати справедливий баланс між суспільними інтересами та правами особи [12, § 44; 11, § 109].

Що стосується законності такого заходу, Судом зазначалося, що вислів «у відповідності із законом» вимагає не тільки закріплену законодавчу підставу, а й необхідності «якості закону», тобто доступності його заінтересованих осіб та передбачуваності [12, § 46].

Умовою принципу пропорційності є те, що обмеження у праві вільно залишати свою державу у зв'язку з непогашеною заборгованістю може бути виправданим до тих пір, поки це слугує своїй меті – сплаті заборгованості [11, § 122].

Також, навіть якщо застосування обмежувального заходу щодо свободи пересування є виправданим, автоматичне продовження його дії протягом тривалого періоду може спричинити непропорційність застосування такого заходу [11, § 121; 12, § 49; 22, § 35; 23, § 36].

Таким чином, заходи обмежувального характеру не можуть застосовуватись

протягом тривалого часу без регулярного перегляду їх обґрунтованості [12, § 50; 11, §§ 122 та 124; 23, § 37].

Окрім іншого, слід відзначити, що в будь-якому випадку національний орган повинен застосовувати обмежувальний у свободі пересування захід з урахуванням конкретних обставин ситуації особи [11, § 121; 12, § 49]. Наприклад: лікування особи за кордоном або невідкладного відвідування сім'ї, похорон тощо.

Крім того, застосування зазначених заходів не може бути виправданим тільки через велику суму заборгованості приватній особі або особливого значення боргу для кредитора [12, § 57].

У практиці Європейського суду також була розглянута підстава для обмеження у вільному пересуванні за межі країни, яка не знайшла свого відображення у розглянутій статті Закону. Так, у рішенні «*Nordblad v. Sweden*» від 13 жовтня 1993 р. Європейським судом було зазначено, що дозволяється накладати обмеження на свободу пересування у випадку подорожування психічно хворої людини, яка не має домовленості щодо догляду в країні, куди вона виїжджає [24].

Отже, з урахуванням всього вищевикладеного можна зробити висновок, що положення ст. 6 Закону повною мірою не враховують вимог ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Відповідно, національне законодавство щодо застосування обмежувальних заходів стосовно виїзду громадян за кордон потребує доопрацювання з огляду на розглянуті вище вимоги прецедентної практики, закріплені у рішеннях Європейського суду, винесених у зв'язку з порушенням ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції.

Література

1. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 грудня 2006 року у справі «Бартік проти Росії» (заява № 55565/00) // www.echr.coe.int.
2. Енциклопедія політичної думки : пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2000. – 472 с.
3. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
4. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 листопада 2003 року у справі «Napijalo v. Croatia» (заява № 66485/01) // www.echr.coe.int.
5. Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 травня 2001 року у справі «Baumann v. France» (заява № 33592/96) // www.echr.coe.int.
7. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 грудня 2005 року у справі «Timishev v. Russia» (заяви №№ 55762/00 та 55974/00) // www.echr.coe.int.
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 грудня 2006 року у справі «Bartik v. Russia» (заява № 55565/00) // www.echr.coe.int.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 травня 2001 року у справі «Denizci and Others v. Cyprus» (заява №№ 25316-25321/94 та 27207/95) // www.echr.coe.int.
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 лютого 1994 року у справі «Raimondo v. Italy» (заява № 12954/87) // www.echr.coe.int.
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 травня 2006 року у справі «Riener v. Bulgaria» (заява № 46343/99) // www.echr.coe.int.
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 листопада 2009 року у справі «Gochev v. Bulgaria» (заява № 34383/03) // www.echr.coe.int.
13. Рішення Європейського суду з прав людини від 7 грудня 2009 року у справі «Іванов проти України» (заява № 15007/02) // www.echr.coe.int.
14. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 грудня 2005 року у справі «Kyprianou v. Cyprus» (заява № 73797/01) // www.echr.coe.int.
15. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 травня 2010 року у справі «Нікіфоренко проти України» (заява № 14613/03) // www.echr.coe.int.
16. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 листопада 2005 року у справі «Антонечков та інші проти України» (заява № 14183/02) // www.echr.coe.int.
17. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 жовтня 2005 року у справі «Федоров і Федорова проти Росії» (заява № 31008/02) // www.echr.coe.int.
18. Рішення Європейського суду з прав людини від 1 липня 2004 року у справі «Vito Sante Santoro v. Italy» (заява № 36681/97) // www.echr.coe.int.
19. Рішення Європейського суду з прав людини від 17 липня 2003 року у справі «Luordo v. Italy» (заява № 32190/96) // www.echr.coe.int.
20. Рішення Європейського суду з прав людини (Комісії) від 8 червня 1976 року у справі «Engel and others, v. the Netherlands» (заяви №№ 100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 та 5370/72) // www.echr.coe.int.
21. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 травня 1997 року у справі «Marangos v. Cyprus» (заява № 31106/96) // www.echr.coe.int.
22. Рішення Європейського суду з прав людини від 31 жовтня 2006 року у справі «Foldes et Foldesne Hajlik c. Hongrie» (заява № 41463/02) // www.echr.coe.int.
23. Рішення Європейського суду з прав людини від 2 липня 2009 року у справі «Ignatov c. Bulgarie» (заява № 50/02) // www.echr.coe.int.
24. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 жовтня 1993 року у справі «Nordblad v. Sweden» (заява № 19076/91) // www.echr.coe.int.